

IOAN PETRU CULIANU

Studii
românești

I

Fantasmele nihilismului
•
Secretul doctorului Eliade

Ediția a III-a

Traduceri de Corina Popescu și Dan Petrescu

POLIROM
2024

Cuprins

<i>Notă asupra ediției</i>	5
--------------------------------------	---

I

FANTASMELE NIHILISMULUI

Vasile Voiculescu, romancier al iluziei și al speranței	9
Mit și simbol în proza lui V. Voiculescu	12
1. Premise teoretice (literatură, istoria religiilor, psihologie analitică)	12
2. Orbul și ologul	19
3. Aliodor, serafimii și șarpele de aramă	21
4. Încheiere	23
<i>Note</i>	24
Notă despre <i>opsis</i> și <i>theoria</i> în poezia lui Eminescu	27
<i>Note</i>	32
Romantism acosmic la Mihai Eminescu	35
<i>Note</i>	45
Fantasmele nihilismului la Eminescu	49
1. Fantasme de distrugere	49
2. Mituri și ideologii dualiste	56
3. Exorcizarea nihilismului	62
<i>Note</i>	64

Fantasmele erosului la Eminescu

Poemul <i>Luceafărul</i>	67
1. Un scenariu erotic cu fantasme	68
2. Incubi și apariții ignee	73
3. Tînăra fată izolată	76
4. Eșecul înregistrat de <i>significatio passiva</i> și fantasmele compensatorii	78
<i>Note</i>	80

Fantasmele libertății la Mihai Eminescu

Peisajul centrului lumii în nuvela <i>Cezara</i> (1876)	83
1. „Metoda” : pro sau contra?	83
2. Un punct de vedere și cîteva rezultate	94
3. <i>Cezara</i> : peisajul centrului lumii	100
<i>Note</i>	119

Fantasmele fricii sau cum ajungi revoluționar

de profesie	123
Textul literar	123
<i>Geniu pustiu</i> : introducere și anecdotică	124
Scenariul	125
Fantasmele fricii	127
Necoordonarea fantasmelor	131
Rolul fantasmelor fricii	136
<i>Note</i>	137

„Nimicirea fără milă” în nuvela *Moara cu noroc* de Ioan Slavici (1881)

Un exercițiu de mitanaliză	139
<i>Note</i>	152

Notă de demonologie bulgakoviană

<i>Note</i>	159
-----------------------	-----

Răzbunarea gnosticilor

Gnosticismul și literatura secolelor XIX și XX	163
1. Răzbunarea gnosticilor : o introducere	163

2. Gnosticism și literatură	177
<i>Shelley</i>	178
<i>Byron</i>	180
<i>Leopardi</i>	185
<i>Lamartine</i>	188
<i>Hugo</i>	189
<i>Eminescu</i>	193
Nihilismul romantic: concluzie	196
<i>Blok</i>	197
<i>Verwey</i>	198
<i>Hesse</i>	198
<i>Bulgakov</i>	200
Secolul XX: concluzie	201
<i>Note</i>	203

II

SECRETUL DOCTORULUI ELIADE

Antropologia filozofică	213
O antropologie filozofică	215
Prins între două lumi	221
<i>Note</i>	226
Experiență, cunoaștere, inițiere	
Un eseu despre Mircea Eliade	230
1. O antropologie filozofică	234
2. Desenul din covor	245
3. Între două lumi	254
<i>Note</i>	261
„...în povestirile sale...”	267
1. Între două lumi	272
2. Mit – vise – mister	277
<i>Note</i>	291
Metamorfoza lui Mircea Eliade	296

Universul imaginar al lui Mircea Eliade	302
Mircea Eliade și gândirea modernă despre irațional	307
<i>Note</i>	322
Mircea Eliade și opera sa	
„Povestea adevărată” a mitului	324
Criptografie și hermeneutică	328
Mircea Eliade și broasca țestoasă zburătoare	331
1. Broasca țestoasă zburătoare	331
2. Socrate s-a numit în România Nae Ionescu	334
3. Parsifal și Meșterul Manole	342
4. Trebuie să existe un răspuns	345
<i>Note</i>	357
Studii recente despre Mircea Eliade	365
Mircea Eliade la răscrucea antropologiilor	371
1. Simbolurile ca rețea intra-culturală	373
2. Simbolurile ca realități transculturale	373
3. Un simbol nu e un simbol	378
4. Eliade la răscrucea antropologiilor	379
<i>Bibliografie</i>	382
Secretul doctorului Eliade	384
<i>Notă</i>	388
Arborele cunoașterii. Invitație la lectura lui Mircea Eliade	389
Cele șapte suflete ale românului	390
Îi vorbesc izvoarele și pietrele	395
Literatul litomant	397

Antisemitismul religios gnostic, la origine o expresie a dezamăgirii de ordin politic a unor cercuri iudaice față de ocupația romană, devine anticosmism radical odată cu răspîndirea sistemelor gnostice pe tot cuprinsul lumii elenistice și cu pierderea oricărei referințe la situația locală a evreilor (este și cazul expresiei iohanice *archon tou kosmou toutou*, care își pierde orice înțeles și devine obiect al unei eterne dezbateri savante, odată cu scoaterea ei din contextul politic respectiv). *Ceea ce fusese o veritabilă reacție ideologică în fața opresiunii politice se preschimbă într-un principiu „existențial” care stă la baza tuturor doctrinelor gnostice, conferindu-le un caracter inconfundabil și ușor de recunoscut*: anticosmismul radical al acestor doctrine, derivat dintr-un dualism fundamental a cărui expresie *teoretică* este, și ducînd la un nihilism activ întemeiat metafizic, care reprezintă consecința sa de ordin practic.

Anticosmismul fiind de fapt singura trăsătură gnostică distinctivă, spre deosebire de ideea consubstanțialității omului cu originile sale transcendente și de caracterul emanaționist al sistemelor gnostice – de regăsit amîndouă în neoplatonism –, cele mai multe dintre formele moderne de nihilism „pasiv”, „fals” ori „incomplet”, etichetate drept „gnostice”, nu fac parte în realitate nici din consecințele, nici din sistemele analoge gnosticismului.

Astfel, mitologia marxistă, de pildă, nu poate fi comparată cu viziunea gnostică asupra istoriei lumii, iar absența oricăror trăsături anticosmice pare să dea naștere unor serioase îndoieli cu privire la valabilitatea binecunoscutei analize a lui E. Topitsch²⁴. Cu toate acestea, concluziile lui Topitsch asupra caracterului „gnostic” al marxismului sînt întemeiate pe argumente de ordin structural și genetic care merită o scurtă trecere în revistă.

Argumentul de ordin structural pornește de la conceptul marxist central de „alienare” (*Entfremdung, Entäusserung*),

situație destinată dispariției odată cu trecerea proprietății private în proprietate obștească și cu eliminarea exploatării²⁵.

Este lesne să obiectăm la aceste afirmații că, în vreme ce Marx este un *evoluționist*, iar perspectiva sa asupra istoriei lumii este cea a unui progres neîntrerupt, exprimat în succesiunea unor sisteme de producție superioare fiecare celui precedent, toate doctrinele gnostice sînt *devoluționiste* și vorbesc despre o catastrofă ce a întrerupt expandarea armonioasă a lanțului ființei și a produs deteriorarea acesteia. (Această catastrofă nu corespunde ideii catastrofelor periodice din teoria lui Georges Cuvier, mai degrabă influențată de conceptul platonician al distrugerii periodice a lumii, reluat de Aristotel, Celsius, Calcidius și Porphyrios²⁶). Este, ce-i drept, prezentă în ambele fenomene o „restaurare” finală, care în perspectiva lui Marx asupra reîntoarcerii dialectice la un „comunism primitiv” (o idee care i-a tentat și pe unii gnostici, ca de pildă pe Epifaniu) este mult mai democratică decît în majoritatea doctrinelor gnostice, potrivit cărora numai omenirea pneumatică (și, poate, cea psihică) urmează să se reîntoarcă în Pleroma, în timp ce oamenii hylici (și, uneori, cei psihici) vor fi sau nimiciți, sau „iertăți”, ca la Basilide, prin pogorîrea asupra lor a „Marii Ignoranțe”, care ar putea fi reversul pogorîrii înțelepciunii din scrierile apocaliptice iudaice. Cu greu s-ar putea identifica în gnosticism o paralelă exactă la mitologia marxistă : un *analogon* ar fi de căutat, mai degrabă, în apocaliptica iudaică²⁷.

Argumentul genetic pe care se sprijină interpretarea lui Topitsch este și mai discutabil decît argumentul structural. Topitsch crede că doctrina gnostică a ajuns de la cabalistul Ishaq Luria pînă la Karl Marx prin intermediul cabalistului luteran Friedrich Cristoph Oetinger (1702-1782) și prin intermediul scrierilor timpurii ale lui Hegel, vizibil influențate de Oetinger²⁸. Presupun că ne putem încrede în trecerea în revistă pe care o face Topitsch împrumuturilor lui Hegel din Oetinger

și împrumuturilor lui Marx de la Hegel: întâmplător, totuși, Oetinger era un cabalist marcat *antignostic*, antignostic însemnând aici, literalmente, împotriva speculațiilor catastrofice din gnoza Antichității târzii²⁹. Cum s-ar putea explica acest lucru, când ni se spune că Oetinger însuși a fost influențat de cabala luriană? Școala safedică, ale cărei începuturi se leagă de o nouă catastrofă în viața diasporei evreiești, cea din 1492, comparabilă cu distrugerea Templului în anul 70, este marcat dualistă, iar G. Scholem, care neagă totuși orice împrumuturi din maniheism, susține că în cabala luriană ar fi de găsit un caz exemplar de gândire gnostică³⁰. Acesta se bazează pe conceptul de *ŞMŞWM*, „contragere” (de la verbul *ŞMŞM*, „a se contracta”), care traduce retragerea lui Dumnezeu în sine însuși pentru a elibera o zonă din afara lui, destinată să fie ocupată de creația sa. Este probabil ca un anumit dualism să fi fost deja prezent în teoria cu privire la *ḥimḥum*³¹, însă după Luria catastrofa la care se referă gnosticii a avut loc mai târziu în procesul creației, atunci când „s-au spart vasele” (*şevirat ha-kelim*)³² și au fost astfel umplute cu materie, în vreme ce „cojile” sau „cioburile” (*qelipot*) au căzut în golul creației³³. Oetinger cunoștea învățăturile lui Ari ha-Kadosh, „Leul cel Sfânt” (Luria însuși), atât prin „școala palestiniană” a lui Haiym Vital ben Josef Calabrese (1542-1620), cât și prin „școala italiană” a lui Rabbi Israel Sarug³⁴. Era în posesia unui manuscris al lui Haiym Vital, *Ets' Haiym*, și a cărții *Mishnat' Hassidim* a cabalistului evreu italian Immanuel Hai Ricci ben Abraham (1688-1743), un adept al doctrinei lui Luria³⁵.

Așadar, Oetinger pare să prezinte serioase garanții gnostice. Cu toate acestea, vom fi dezamăgiți să constatăm la el o viziune total antignostică a unei lumi armonioase, guvernată de o divinitate dreaptă și milostivă. Hegel nu a putut împrumuta de la Oetinger nimic „gnostic”, prin urmare nici Marx n-a avut cum să ia de la Hegel vreun concept „gnostic”. Este

mult mai rezonabil să considerăm, împreună cu Hans Jonas³⁶, că Hegel a fost ultimul reprezentant al viziunii clasice a lumii ca întreg perfect, în care nu există loc pentru rău. Gnosticismul se îndrepta exact *împotriva* unei astfel de atitudini filozofice optimiste și ar fi greu de găsit un gânditor mai puțin „gnostic” decât Hegel.

*

Dacă, în ceea ce îl privește pe Hegel, interpretarea lui Topitsch pare forțată, există în lucrările sale alte poteci ce merită să fie urmate, cu condiția să nu-i luăm prea în serios atitudinea fundamental pozitivistă. Atât Wittgenstein³⁷ cât și Topitsch³⁸ au dreptate atunci când afirmă că sistemele filozofice nu sînt altceva decât mitologii deghizate. Cred totuși că se poate merge chiar mai departe și se poate stabili drept primă sarcină a istoriei ideilor remitologizarea (*Remythologisierung*) miturilor raționalizate ce ne sînt înfățișate drept filozofie, mai degrabă decât o *Entmythologisierung* a doctrinelor prezentate în haine mitice. Aș evita să gîndesc în termeni ca *Verstehen* și *Erklären*, aceștia nefiind deloc aplicabili la cazul în speță. Totuși cred că hermeneutica demitologizării nu poate atinge nici unul din aceste țeluri, în timp ce remitologizarea sistemelor filozofice dă un ajutor considerabil la stabilirea tiparelor recurente ale gîndirii care, înțelese corect, pot duce la o reevaluare a propriei noastre culturi.

Spre deosebire de filozofie, ale cărei tipare mitice fundamentale trebuie să fie demascate, literatura *este* mit. Orice poveste în care fantasmale exprimă o situație ce tinde să devină paradigmatică – și nu există produs literar, oricît de neînsemnat, în care viața să nu fi fost immobilizată într-un tipar – *este* mit. Faptul că nu se mai poate stabili o legătură cu viața rituală a unei comunități constituie singura diferență între mitul literar și mitul religios. Așadar, analiza literară a mitului e

lipsită de sens, în vreme ce analiza mitologică a literaturii poate dezvălui noi și extrem de surprinzătoare perspective pentru cunoașterea literaturii și a fundalului ideologic care determină apariția oricărui produs literar.

2. *Gnosticism și literatură*

Wo keine Götter sind, walten Gespenster.
(Novalis)

Istoria literaturii din toată lumea nu cuprinde decît puține opere care permit o analogie strictă cu mitologia gnostică și cu dualismul ei anticosmic fundamental. Nu trebuie să ne închipuim că ele tind spre implementarea unui „program gnostic” de vreun fel și ar avea, ca atare, o corespondență strictă cu toate presupuzițiile unui sistem gnostic. În foarte puține cazuri scriitorii și-au găsit o sursă de inspirație în gnosticism : totuși, în general, operele în care pot fi detectate analogii cu gnosticismul aparțin genului comentariilor libere asupra Bibliei (în special asupra Cărții Genezei) care, sub influența nihilismului modern, tind să invertească tradiția interpretativă consacrată. Ele reprezintă o expresie autentică a creșterii sentimentelor nihiliste și apropierea lor de gnosticism nu reflectă vreun contact direct cu acesta din urmă : nu este decît consecința unui raționament similar aplicat aceluiași obiect, de pildă Vechiului Testament.

Operele literare aparținînd acestui gen, numit nu de puține ori „post-miltonian”, nu împărtășesc, în realitate, acel *fundament metafizic* tipic gnosticismului care e *nihilismul anticosmic*. În unele cazuri, ce-i drept, respingerea lumii își găsește o expresie patetică. Însă acest anticosmism *nu are o motivație transcendentă*, aparținînd, ca atare, morfologiei istorice a nihilismului modern mai degrabă decît unei *Weltgeschichte* a

gnozei. Vom trece în revistă, în cele ce urmează, câteva dintre aceste opere literare, fără nici o pretenție de a fi exhaustivi.

Shelley

Durerile nașterii nihilismului se fac simțite pe tonuri gnostice în *Prometeu înlănțuit* (1818-1819) al lui Shelley. În prefața la acest poem, Shelley mărturisește că nu l-a ales ca personaj principal, în locul lui Prometeu, pe Satan, deoarece primul „poate fi descris ca lipsit de umbrele ambiției, invidiei, răzbu-nării și dorinței de mărire personală care afectează interesul pentru Eroul Paradisului Pierdut”³⁹.

Așadar, lui Shelley nu i-a trecut niciodată prin minte că și Satan ar putea fi recuperat, lucru pe care avea să-l încerce Byron, câțiva ani mai târziu: exegeza nihilistă se afla abia la începuturile ei și mai trebuia depășită umbra excesiv de autoritară a lui Milton. Faptul că poemul se referă la mitologia greacă în loc de cea biblică determină caracterul mai puțin perceptibil al tonalităților gnostice, în comparație cu cele din poemul lui Byron *Cain*. Totuși, lumea din poemul dramatic al lui Shelley este vizibil rea, și nu doar din pricina lui Jupiter care l-a pus în lanțuri pe Prometeu și îngăduie ca el să fie torturat: Jupiter nu este decît o divinitate a cerului, el are doar puterea să se joace cu fenomenele meteorologice și nimic mai mult. Mai puternice decît Jupiter sînt acele divinități care guvernează viața omului: „Soarta, Timpul, Prilejul, Norocul și Schimbarea. Acestora/Le sînt supuse lucrurile toate, afară doar de veșnica Iubire”⁴⁰. Și cine, dacă nu Iubirea, ar putea fi îndreptățită să-i ia locul lui Jupiter, care nu este cu adevărat rău, dar, neputincios fiind, a ocupat abuziv tronul stăpînitorului lumii?⁴¹ Exact la fel ca demiurgul gnosticilor, Jupiter nu este conștient de situație: se crede atotputernic⁴², dar Demogorgon vine și-l antrenează cu el⁴³ în abis. Numai după căderea lui Jupiter Hercule îl eliberează pe Prometeu, căruia